

HENK VAN DER KOLK

Verkleining aantal gemeenteraadsleden vooral een symbolische daad

Op 14 februari 2013 stemde een meerderheid van VVD, PvdA en 50PLUS in de Tweede Kamer in met het verlagen van het aantal gemeenteraadsleden met twee tot vier zetels (kamerdossier 33 084). In het wetsvoorstel werd ook het maximaal aantal wethouders dat in een gemeente benoemd mag worden een klein beetje teruggebracht. In juli 2013 strandde het voorstel echter in de Eerste Kamer. De partijen die zich in de Tweede Kamer voorstander hadden getoond van deze wetswijziging hadden in de Eerste Kamer geen meerderheid en de andere fracties lieten zich niet overtuigen door PvdA-Kamerlid Heijnen, dat het initiatief tot dit wetsvoorstel had genomen.

De gevolgen van de wetswijziging zouden te overzien zijn geweest. Het totale aantal gemeenteraadszetels zou met ruim 10 procent afnemen van 9.375 (gemeentelijke indeling 2010) tot 8.349, hoewel het maximale aantal zetels in 2014 als gevolg van gemeentelijke herindelingen feitelijk nog lager zou zijn geweest. Het rijk zou door de wetswijziging minder geld hoeven uit te geven aan raadsvergoedingen. Een bezuinigingsbedrag van 18 miljoen euro was al ingeboekt (dit was het bedrag dat in 2002 werd toegevoegd aan het Gemeentefonds om de kosten van het grotere aantal gemeenteraadsleden op te vangen). En in de Memorie van Antwoord voor de Eerste Kamer werd door Heijnen zelfs gesteld dat een bezuiniging van 49 miljoen euro kon worden bereikt.

Hoewel in het debat voor- en tegenstanders argumenten uitwisselden over de gevolgen die de operatie zou hebben voor het functioneren van de gemeenteraad, leek de voorgenomen verkleining van het aantal gemeenteraadsleden toch vooral een symbolische daad. Eigenlijk niemand verwachtte echt grote effecten van een daling van het aantal gemeenteraadsleden. Als de operatie een symbool was, is het de vraag waarvoor het dan precies een symbool was.

Achtergrond van het wetsvoorstel-Heijnen

Het aantal gemeenteraadszetels is al in 1851 vastgesteld in relatie tot het aantal inwoners in een gemeente. Het aantal raadsleden is ook al sinds dat jaar oneven. Sindsdien is de verdelingstabel maar twee keer gewijzigd. In 1897 werd het aantal raadszetels voor gemeenten met meer dan 200.000 inwoners verhoogd van 41 naar 45. En in 1992 werden de raden van de kleinste gemeenten vergroot van 7 naar 9 volksvertegenwoordigers. De kleinste gemeenteraad van Nederland telt daardoor 9 leden (bij enkele gemeenten met minder dan 3.000

inwoners), de grootste gemeenteraden (in gemeenten met meer dan 200.000 inwoners) hebben 45 leden.

Op het eerste gezicht is in de afgelopen 150 jaar aan dit aspect van de structuur van het lokaal bestuur weinig veranderd. Sinds de dualiseringsoperatie van 2002 maken wethouders echter niet langer deel uit van de gemeenteraad. De dualiseringsoperatie weekte de wethouders los van de raad. Wethouders mochten vanaf dat jaar afkomstig zijn van buiten de gemeenteraad. Tegelijkertijd behield de gemeenteraad de oorspronkelijke omvang. Men zou dus kunnen zeggen dat de dualiseringsoperatie leidde tot een toename van het aantal 'bestuurders'. Dat is precies de manier waarop de afgelopen jaren het voorstel tot terugdringing van het aantal raadsleden werd verdedigd.

In de discussie over de dualisering in 2002 kwam ook het verlagen van het aantal gemeenteraadsleden ter sprake. Toen koos de regering ervoor om het aantal leden van de gemeenteraad niet te reduceren. In 2005 is wel een vermindering van het aantal leden van Provinciale Staten van de grond gekomen.¹ Deze wijziging was oorspronkelijk niet ingegeven door de dualisering; het initiatief hiertoe stamde van daarvóór.² In de eindfase van dat wetgevingstraject werd niettemin ook hier een link gelegd tussen het aantal Statenleden en de dualisering en kwam de vraag op of een dergelijke operatie niet ook moest worden doorgezet ten aanzien van gemeenteraden. De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties was hiervan geen voorstander. In zijn ogen waren de Provinciale Staten op dat moment eigenlijk al te groot, maar de gemeenteraden niet.³

Na 2002 is desondanks een aantal keren geopperd het aantal raadsleden alsnog terug te dringen. De commissie-De Grave kwam op verzoek van de minister in 2005 met een onderzoek naar het terugdringen van de 'bestuurlijke drukte'. Minister Remkes (brief 22 augustus 2005) reageerde dit keer positief op het advies het aantal raadsleden terug te brengen, maar hield ook een slag om de arm: '(...) Het kabinet is voorstander van de verkleining van de vertegenwoordigende organen indien dit bijdraagt aan een betere werking van het openbaar bestuur [cursivering HvdK]'. De minister was van dat laatste kennelijk overtuigd en in 2006 kwam hij met een wetsvoorstel (30 902) waarin werd voorgesteld het aantal gemeenteraadsleden te verlagen. Dat wetsvoorstel werd echter in de ijskast gezet na de coalitieonderhandelingen van 2006 en 2007. Coalitiegenoot ChristenUnie was namelijk tegen de voorgenomen verlaging.

In het regeerakkoord van 2010, gesteund door CDA, VVD en PVV, werd opnieuw ingezet op het verkleinen van de omvang van de Eerste en Tweede Kamer met een derde en op het verkleinen van de gemeenteraden met maar liefst 25 procent. Tot een concreet voorstel kwam het niet direct, maar mede naar aanleiding van dit voorstel kwam PvdA-Kamerlid Heijnen in het najaar van 2011 met een minder vergaand voorstel om het aantal raadsleden terug te dringen. Bij de onderhandelingen rond het regeerakkoord van 2012 werd de

reductie van het aantal raadszetels met 25 procent niet overgenomen en werd het initiatiefwetsvoorstel van Heijnen genoemd als ‘redelijk alternatief’. Omdat de behandeling van het wetsvoorstel toen al enkele stappen had doorlopen, besloot minister Plasterk rustig af te wachten.

Argumenten voor en tegen verlaging

In de debatten die de afgelopen jaren zijn gevoerd over de omvang van de Eerste en de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraden komen alle argumenten voor en tegen verkleining wel voorbij. Argumenten voor vergroting komen niet aan de orde. Zoals voorheen het spreken over het afschaffen van de hypotheekrenteaftrek, wordt het spreken over het vergroten van volksvertegenwoordigende organen gezien als politieke zelfmoord. Maar verder kan iedereen die zich een mening over dit onderwerp wil vormen elk relevant argument vinden in de debatten in de Eerste en de Tweede Kamer.

In die debatten lijkt vrijwel iedereen het erover eens te zijn dat de ‘beste omvang’ van een gemeenteraad niet kan worden vastgesteld. De vraag om ‘gedegen’ onderzoek naar de ‘gewenste omvang’ wordt in die debatten wel gesteld, maar omdat niemand kan aangeven hoe dat onderzoek eruit zou moeten zien, wordt daaraan verder geen gevolg gegeven. En die brede overeenstemming over de onmogelijkheid de ‘beste omvang’ vast te stellen is ook niet zo vreemd. Zo weten we niet welk effect omvang van een raad heeft op het interne of externe functioneren van die raad. Daarnaast zijn we het niet met elkaar eens over het meest gewenste functioneren van de raad en van de individuele raadsleden. Dat maakt de keuze voor een kleinere gemeenteraad een louter politieke en niet een technische vraag.

Globaal spelen in het debat de afgelopen tien jaar twee grote groepen argumenten een rol. Enerzijds zijn dat argumenten die betrekking hebben op de raad als mederegelgever en controleur van het college. Anderzijds zijn dat argumenten die betrekking hebben op de rol van de gemeenteraad als vertegenwoordiger van de bevolking.

De gemeenteraad als regelgever en controleur

De meeste argumenten in de debatten richten zich op de gemeenteraad als mederegelgever en controleur. Maar consensus over de gevolgen van het verlagen van het aantal raadsleden voor de manier waarop deze rol wordt ingevuld, bestaat niet.

Tegenstanders van reductie stellen dat de complexiteit van het lokale bestuur en het bijbehorende ambtelijk apparaat in de afgelopen 150 jaar sterk zijn toegenomen. Bovendien zal als gevolg van de voorgenomen decentralisatieoperaties op het gebied van werk, zorg en jeugdzorg, de rol van de gemeente de komende jaren eerder toe- dan afnemen. Deze decentralisatie zal verder naar verwachting leiden tot een toenemend belang van boven- en tussengemeente-

lijke samenwerking. Daarin spelen gemeenteraadsleden ook vaak een rol. De rol van raadsleden is door al deze ontwikkelingen groter geworden en zal in de komende tijd eerder groter dan kleiner worden. Wil je als bestuursorgaan nog een beetje meetellen, heb je in elk geval een paar mensen nodig die weten waarover het gaat. In een kleinere gemeenteraad is de kans groot dat te weinig mensen verstand van zaken hebben.

Voorstanders van reductie, waaronder Heijnen, vragen zich af of er een duidelijke relatie bestaat tussen de hoeveelheid werk enerzijds en de omvang van de raad anderzijds. Die gemeentelijke taken hangen sterk en in toenemende mate samen. En dat samenhangende takenpakket zou juist kunnen leiden tot *minder verschillende* taakgebieden waar de raad zich op zou moeten richten. Ook was de afgelopen jaren de toename van het takenpakket kennelijk geen reden de gemeenteraden te *vergroten*. Noch was een afname van taken reden om het aantal raadsleden te *verkleinen*. Raadsleden moeten tenslotte niet proberen alles *en detail* te begrijpen, maar met elkaar overeenstemming zien te bereiken over de vraag of het beleid op hoofdlijnen op hun instemming kan rekenen. Een grote raad maakt het sturen op hoofdlijnen juist lastiger.

Sterk samenhangend met de omvang, maar daar wel los van, staat de *pluriformiteit* van de gemeenteraad. Vooral tegenstanders van het huidige aantal wijzen erop dat veel gemeenteraden ‘versnipperd’ zijn. En zij leggen een directe relatie met de omvang van gemeenteraden: grote gemeenteraden zijn gemiddeld meer versnipperd dan kleine gemeenteraden. Dat maakt effectief besturen lastig, omdat in een gemeenteraad met veel politieke partijen moeilijker overeenstemming kan worden bereikt dan in een gemeenteraad met weinig politieke partijen.⁴

Kortom, in het debat bestaat geen consensus over het antwoord op de vraag of grote raden nu *inhoudelijk* beter of juist minder goed zijn dan kleine raden. Voor beide standpunten zijn argumenten aan te dragen, maar die zijn vaak niet gestoeld op enig onderzoek. Bovendien lijkt dergelijk onderzoek ook moeilijk uit te voeren. Wellicht dat een systematische vergelijking van de ‘kwaliteit van de raad’ in gemeenten die vrijwel alleen voor wat betreft de omvang van hun raad van elkaar verschillen enig licht op de zaak kan werpen. De meeste gemeenten verschillen echter ook op andere punten zoveel van elkaar, dat het moeilijk is die kwaliteitsverschillen alleen toe te schrijven aan de omvang van de raad. En dan moeten we nog veronderstellen dat die kwaliteit van de gemeenteraad enigszins valide en betrouwbaar is vast te stellen.

Gemeenteraad als volksvertegenwoordiging

Minder vaak worden argumenten genoemd die vooral met de volksvertegenwoordigende rol van de gemeenteraad te maken hebben. Vanuit die rol wordt van gemeenteraadsleden verwacht, dat zij beleidskeuzen verantwoorden richting burgers en dat zij openstaan voor hun klachten en meningen. Dat gaat

gemakkelijker als er veel gemeenteraadsleden zijn en als die hun wortels ook in verschillende groepen in de samenleving hebben. Door alle deelnemers in het debat wordt erkend dat kleinere partijen in vooral de kleinere gemeenten als gevolg van de wetswijziging minder vertegenwoordigd zullen zijn: die partijen halen dan immers niet langer de kiesdrempel. Dit beperkt in elk geval de pluriformiteit van gemeenteraden. Dat is vanuit het perspectief dat de gemeenteraad een ‘vertegenwoordigend’ orgaan is, nauwelijks wenselijk te noemen. Het terugdringen van versnippering in gemeenteraden impliceert een reductie in de pluriformiteit van die gemeenteraden.

Enkele minder vaak uitgesproken argumenten

Naast deze veelvuldig uitgesproken argumenten zijn er argumenten die we minder vaak horen. Een eerste argument dat in het debat minder vaak (of niet?) wordt genoemd, betreft de grotere moeite die politieke partijen de laatste jaren hebben om capabele mensen te vinden voor de gemeenteraad. Een kleinere raad lost dit probleem een beetje op.

Een tweede argument dat ook minder vaak (nooit?) wordt genoemd, is het relatieve gemak waarmee raadszetels met een wetswijziging kunnen worden opgeheven. Terwijl een substantiële reductie van bijvoorbeeld het aantal ambtenaren al jaren vastloopt, en ook een reductie van het aantal Kamerleden toch vooral wordt gezien als snijden in eigen vlees, is een reductie van het aantal raadslidposities veel gemakkelijker. Daarmee is het in elk geval een beschikbaar instrument in de handen van politieke partijen die aan kiezers willen tonen dat zij daadkrachtig zijn.

Twee (tot mislukken gedoemde) pogingen om de discussie naar een hoger plan te tillen

Zoals gezegd, komen (bijna) alle hiervoor genoemde argumenten naar voren in de debatten naar aanleiding van het wetsvoorstel-Heijnen. Mocht er in de nabije toekomst weer een voorstel op tafel liggen, dan kan men het best nog even teruglezen wat men er dit keer over heeft gezegd. Is het echter mogelijk een handvat te geven aan degenen die in de toekomst een nieuwe afweging moeten maken tussen al deze argumenten? Op het eerste gezicht zijn er twee handvatten om het debat naar een hoger plan te tillen.

Een eerste handvat is wellicht over de grenzen te vinden. Hoe richten andere Europese landen hun gemeenteraden in? Een snelle blik levert vooral op dat gemeenteraden daar, in verhouding tot de omvang van de bevolking, vooral groter zijn dan in Nederland. Houvast om gemeenteraden te verkleinen, zal men in het buitenland dus niet zo snel vinden. Maar omdat de takenpakketten van die gemeenten sterk afwijken van het takenpakket van Nederlandse gemeenten, gaat de vergelijking sowieso mank. Een groot vergelijkend onderzoek naar

gemeenteraden elders, zal dus niet snel inzicht geven in de manier waarop gemeenteraden in Nederland eruit zouden moeten zien.

Een tweede, maar ook tot mislukken gedoemde poging om een theoretisch kader te geven aan de discussie, kan worden gevonden in het werk van de politoloog Rein Taagepera. Begin jaren zeventig van de vorige eeuw kwam hij met een idee om de argumenten over het interne functioneren van een volksvertegenwoordiging en de argumenten over volksvertegenwoordiging te stileren tot een verklaring van de omvang van nationale parlementen.⁵ Taagepera zag dat twee keer het aantal kiesgerechtigde inwoners gemiddeld genomen gelijk was aan het aantal volksvertegenwoordigers 'tot de derde'. Gemiddeld heeft een land met 500.000 kiesgerechtigde inwoners dus 100 volksvertegenwoordigers (twee keer 500.000 is gelijk aan $100 \times 100 \times 100$). En een land met 4 miljoen kiesgerechtigde inwoners heeft gemiddeld 200 Kamerleden.

Het mechanisme dat Taagepera hierachter vermoedde, is gebaseerd op de twee groepen argumenten over representatie en argumenten over besluitvorming. Volksvertegenwoordigers moeten in de redenering van Taagepera twee dingen doen: contact onderhouden met burgers (in het kader van representatie) en overleggen met elkaar en de uitvoerende macht (in het kader van controle en wetgeving). Als individuele volksvertegenwoordigers met veel burgers contact moeten onderhouden, kost dat veel tijd. Als iedere volksvertegenwoordiger 10.000 kiesgerechtigde burgers vertegenwoordigt, is hij minder tijd kwijt met burgercontacten dan wanneer hij er 200.000 vertegenwoordigt. In relatief grote parlementen zijn volksvertegenwoordigers daarom weinig tijd kwijt aan contacten met burgers en in kleine parlementen zijn ze juist veel tijd kwijt met dergelijke contacten. Als volksvertegenwoordigers alleen burgers hoefden te vertegenwoordigen, kon het parlement niet groot genoeg zijn. Met andere woorden: als we de tweede groep argumenten in de discussie over de omvang van een volksvertegenwoordiging benadrukken, pleiten we al snel voor een grotere volksvertegenwoordiging.

Maar grote parlementen hebben ook een nadeel: ze bemoeilijken het overleg tussen volksvertegenwoordigers in het kader van medewetgeving en controle. Hoe meer volksvertegenwoordigers, hoe meer overleg nodig is voordat er besluiten kunnen worden genomen. In grote parlementen kost overleg veel tijd en in kleine parlementen weinig. Als volksvertegenwoordigers alleen maar besluiten hoeven te nemen, kan het parlement dus niet klein genoeg zijn. Besluitvorming in je eentje is het meest efficiënt. In zijn verklaring voor de omvang van parlementen schaarde Taagepera zich dus achter degenen die denken dat een grotere volksvertegenwoordiging de interne besluitvorming juist lastiger maakt.

Volgens Taagepera zoeken volksvertegenwoordigers die moeten besluiten over de omvang van een volksvertegenwoordiging naar een optimum. Het parlement moet enerzijds groot genoeg zijn om de lasten van burgercontacten te

spreiden, maar anderzijds klein genoeg zijn om de lasten van het onderling overleg te minimaliseren. En op basis van enkele simpele veronderstellingen kan worden betoogd dat dit optimum ligt bij de voornoemde omvang: de derde machtswortel uit twee keer de kiesgerechtigde bevolking. De redenering verklaart dus waarom parlementen zo groot zijn als ze zijn en biedt ook een rechtvaardiging voor de omvang van het parlement.

Als we regel van Taagepera toepassen op Nederlandse gemeenteraden en de uitkomsten ervan vergelijken met de huidige situatie, met de eerder door de regering voorgestelde reductie met 25 procent en met het voorstel van Heijnen ontstaat het beeld dat is samengevat in tabel 1.

Tabel 1: Enkele mogelijke verdelingen van aantallen gemeenteraadszetels over de bestaande grootte klassen.

Grootteklasse	huidige situatie	voorstel regering 2006	voorstel Heijnen	Taagepera*
kleiner dan 3.001	9	9	9	17
3.001 – 6.000	11	9	9	19
6.001 – 10.000	13	9	11	23
10.001 – 15.000	15	11	13	27
15.001 – 20.000	17	13	15	29
20.001 – 25.000	19	15	17	33
25.001 – 30.000	21	15	19	35
30.001 – 35.000	23	17	21	37
35.001 – 40.000	25	19	23	39
40.001 – 45.000	27	21	25	41
45.001 – 50.000	29	21	25	41
50.001 – 60.000	31	23	27	43
60.001 – 70.000	33	25	29	47
70.001 – 80.000	35	27	31	49
80.001 – 90.000	37	29	33	51
90.001 – 100.000	37	31	33	53
100.001 – 200.000	39	33	35	61
groter dan 200.000	45	35	41	67

* De regel van Taagepera is gebaseerd op aantallen kiesgerechtigde inwoners, maakt geen gebruik van grootteklassen en stelt aan het aantal zetels niet de eis dat het oneven moet zijn.

Om een vergelijking met de andere voorstellen te maken, is bij deze berekening uitgegaan van de huidige grootteklassen en is daarvan het middelste aantal inwoners genomen (alleen bij de grootste en de kleinste is uitgegaan van de grenswaarde). Van dat aantal inwoners is vervolgens 77 procent genomen (bij benadering het percentage kiesgerechtigden op de bevolking). Met dat getal als 'aantal kiezers' is het aantal zetels bepaald. Ten slotte is het dichtstbij liggende oneven aantal raadszetels genomen.

Hoe interessant ook, de empirische constatering dat de omvang van nationale parlementen over het algemeen een omvang hebben die samenhangt met de omvang van de bevolking, biedt nauwelijks handvatten voor de normatieve vraag naar de omvang van gemeenteraden. Zo is het nog maar de vraag of het belang van die interne contacten in gemeenteraden ten opzichte van de contacten met de bevolking relatief net zo belangrijk is als bij nationale parlementen. Bovendien is het nog maar de vraag of besluitvorming zo veel beter loopt in kleinere volksvertegenwoordigingen, zoals Taagepera veronderstelt. Dat alles neemt niet weg dat de redenering fraai laat zien dat het bij de discussie gaat om een complexe afweging, waarbij het optimaliseren van het ene doel, automatisch ten koste gaat van andere doelen. Ook stimuleert de redenering na te denken over de vraag of we niet toe moeten naar *grotere* gemeenteraden.

Tot slot: symbolisch beleid

Blijft dus staan dat zowel voor- als tegenstanders allerlei redenen hebben om te pleiten voor dan wel tegen verkleining van het aantal gemeenteraadsleden. En die argumenten lijken niet allemaal onzinnig. Ik kan me echter niet aan de indruk onttrekken dat de discussie eigenlijk al tien jaar vooral een symbolische is: grote effecten van een verlaging op het functioneren van gemeenten lijken voor- noch tegenstanders te verwachten. Een oplossing van een probleem in het functioneren van de Nederlandse democratie leverde die voorgenomen reductie immers nauwelijks op, of het moet gaan om een optimistisch ingeschatte kostenbesparing.

Maar waarvoor staat dan het reduceren van het aantal gemeenteraadsleden? Het eerste symbool betreft het tegengaan van de 'bestuurlijke drukte'. Nu zou men vol kunnen houden dat het beantwoorden van vragen van negentien gemeenteraadsleden wat meer inspanning vergt dan het beantwoorden van de vragen van zeventien leden, maar of kleine raden minder vragen stellen en minder 'gedoe' veroorzaken dan grote gemeenteraden weet ik niet. En omdat gemeenteraden uiteindelijk met meerderheid van stemmen beslissingen nemen en de raad dus in veel opzichten als een enkele speler in het besluitvormingsproces kan worden gezien, is het nog maar de vraag of een daling van het aantal raadsleden leidt tot een afname van 'bestuurlijke drukte'. Bestuurlijke drukte lijkt vooral te worden veroorzaakt doordat er in sommige gevallen zoveel raden, organen en instellingen over hetzelfde gaan. Het terugdringen

van het aantal betrokken raden kan wellicht bestuurlijke drukte tegengaan, maar het terugdringen van de omvang van een van die raden kan dat niet.

Het tweede symbool had vooral betrekking op het 'grote aantal bestuurders' dat Nederland kent. De reductie werd immers gepresenteerd als een bijna logische 'dualiseringscorrectie'. Een correctie dus op veranderingen die in 2002 waren doorgevoerd en die betekenden dat we er een stel niet gekozen wethouders bij kregen. Maar als we de verlaging van het aantal raadsleden op die manier 'framen' als 'correctie', moeten we ook constateren dat Nederland met een verlaging van het aantal raadsleden een beetje minder democratisch zou zijn geworden. Het is dan alsof in 2002 is besloten de gemeenteraden niet langer volledig te laten kiezen, maar een deel ervan te laten benoemen. Door de gemeenteraad weliswaar, maar niet langer uit die gemeenteraad en al helemaal niet door onszelf.

De voorgenomen reductie van het aantal gemeenteraadsleden was vooral een symbolische operatie omdat van echte effecten geen sprake zou zijn geweest en omdat de kostenreductie zeer beperkt was. De vraag is echter waarvan die voorgenomen reductie dan precies een symbool was. In elk geval niet een symbool voor het ondersteunen van een levendige lokale democratie.

NOTEN

- 1 Stb. 2005, 185.
- 2 Het initiatief stamde uit 2000. Zie *Kamerstukken II 2000/2001 27214 nrs. 1 en 2*.
- 3 In de *Memorie van Toelichting (Kamerstukken II 2001/2002, 27 214, nr. 3, blz. 3)* en de *Memorie van Antwoord (Kamerstukken I, 2001/2002, 27 214, nr. 51a, blz. 9)* staat kort waarom in dat jaar wel de Provinciale Staten, maar niet de gemeenteraden zijn verkleind.
- 4 Mensen die de 'versnippering' van gemeenteraden willen terugdringen, hoeven zich overigens niet per se te richten op de omvang van de gemeenteraad. Het invoeren van een substantiële kiesdrempel heeft eenzelfde effect.
- 5 Deze paragraaf is gebaseerd op Kolk, van der, H. (2005). 'Is de Tweede Kamer te groot?', *Openbaar Bestuur, tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek*, maart 2005, pp. 13-16. De redenering van Taagepera is te vinden in: Taagepera, R. & Soberg Shugart, M. (1989), *Seats and Votes; the effects and determinants of electoral systems*, New Haven and London: Yale University Press.